ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 36 (2015)

Δελτίον ΧΑΕ 36 (2015), Περίοδος Δ'

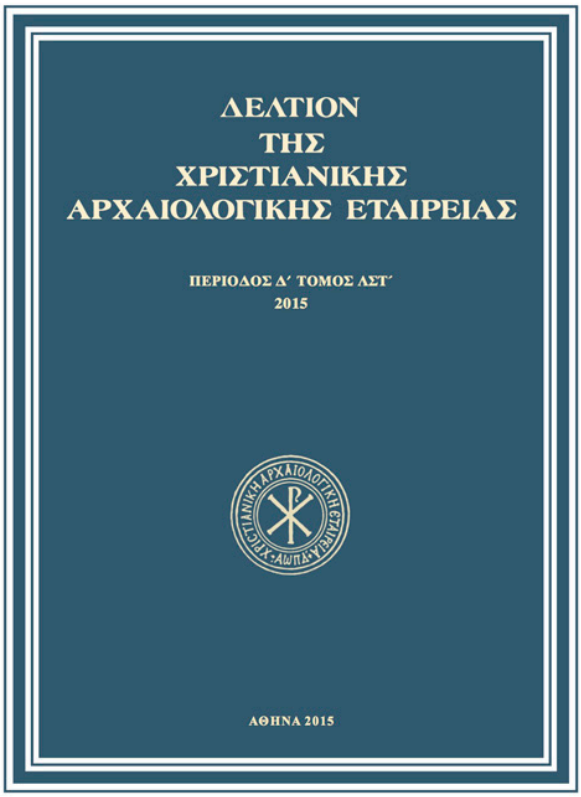

Εκχριστιανίζοντας τις νησιωτικές κοινότητες του ανατολικού Αιγαίου. Η περίπτωση της νήσου Ικαρίας

Γεώργιος ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ

doi: 10.12681/dchae.1787

Copyright © 2016, Γεώργιος ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Γ. (2016). Εκχριστιανίζοντας τις νησιωτικές κοινότητες του ανατολικού Αιγαίου. Η περίπτωση της νήσου Ικαρίας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, *36*, 263–274. https://doi.org/10.12681/dchae.1787

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** ΕΚΤ | **Πρόσβαση:** 19/04/2024 16:57:05

Γεώργιος Δεληγιαννάκης

ΕΚΧΡΙΣΤΙΑΝΙΖΟΝΤΑΣ ΤΙΣ ΝΗΣΙΩΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΙΚΑΡΙΑΣ

Εξετάζονται εδώ οι αρχαιολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες για τον εκχριστιανισμό της Ικαρίας κατά την ύστερη αρχαιότητα. Επιπλέον, παρουσιάζονται δύο μη πλήρως δημοσιευμένες χριστιανικές επιγραφές από τη θέση «Ταξιάρχης» Μηλιωπού, οι οποίες αναφέρονται στην ύπαρξη λατρευτικού χώρου αφιερωμένου στον αρχάγγελο και σε έναν άγνωστο από άλλες πηγές τοπικό επίσκοπο ονόματι Σχολαστίκιο. *Τα νέα αυτά δεδομένα θέτουν σε νέα βάση την ερμηνεία των ήδη δημοσιευμένων επιγραφών από την περιοχή του Κάμπου και μας οδηγούν σε κάποια ενδιαφέροντα συμπεράσματα αναφορικά με τις σχέσεις των διαφόρων θρησκευτικών κοινοτήτων στο νησί και των μηχανισμών εκχριστιανισμού του ντόπιου πληθυσμού από την Εκκλησία.*

This paper focuses on the archaeological and epigraphical evidence regarding the transition to Christianity on the island of Ikaria in Late Antiquity. It also presents two unpublished Christian inscriptions from the site 'Taxiarchis' at Miliopo, which attest to a so far unknown bishop named Sholastikios *and the cult of Archangel Michael in the late 5th/6th century. Considered in comparison with the rest of the available evidence, this material offers new insights into the relations between different religious groups on the island as well as the mechanisms of Christianization on a local and wider level.*

Λέξεις κλειδιά
Ύστερη αρχαιότητα, 5ος αιώνας, 6ος αιώνας, επιγραφική, εκχριστιανισμός, χρησμός του Απόλλωνα, Εβραίοι, λατρεία των αρχαγγέλων, επισκοπή Ικαρίας, επίσκοπος Σχολαστίκιος, Ικαρία, αρχαία Οινόη.

Keywords
Late antiquity, 5th century, 6th century, inscriptions, Christianization, Oracle of Apollo, Jews, cult of the Archangels, bishopric of Ikaria, bishop Scholastikios, Ikaria, ancient Oinoe.

Το θέμα του ύστερου παγανισμού και κυρίως του εκχριστιανισμού των νησιών του ανατολικού Αιγαίου εξετάζεται εδώ με επίκεντρο την περίπτωση της νήσου Ικαρίας και ιδιαίτερα μια σειρά επιγραφών, δύο εκ των οποίων αδημοσίευτων. Παρουσιάζονται νέα στοιχεία και σκέψεις, οι οποίες επιδιώκουν να καταδείξουν το στοιχείο της αλληλεπίδρασης των νησιωτικών κοινοτήτων μεταξύ τους όσο και με τις μικρασιαστικές ακτές, αλλά φυσικά και πέρα από αυτές, ως χρήσιμου εργαλείου για την ερμηνεία των λίγων και εξαιρετικά αποσπασματικών τεκμηρίων που διαθέτουμε για τα θέματα αυτά[1].

Η νέα έκδοση των επιγραφών της αρχαίας Ικαρίας[2] και συγκεκριμένα οι επιγραφές που σχετίζονται με τη μεγάλων διαστάσεων παλαιοχριστιανική βασιλική, στα ερείπια της οποίας χτίστηκε αργότερα ο μεσοβυζαντινός

* *Επίκουρος Καθηγητής, Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου, g.deligiannakis@ouc.ac.cy*

** Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στους Χ. Ξενάκη, Α. Κύρρου, Ε. Sironen, Ντ. Νικολάου, Ι. Α. Βλάχο και Β. Πανταζή για τη βοήθεια και τις υποδείξεις τους καθώς και στις Μ. Βιγλάκη και Ο. Βάσση (Εφορεία Αρχαιοτήτων Σάμου - Ικαρίας) για την παραχώρηση των αδειών φωτογράφησης και μελέτης.

[1] Για τον ύστερο παγανισμό και τον εκχριστιανισμό των νησιών του ανατολικού Αιγαίου, βλ. G. Deligiannakis, «Late Paganism on the Aegean Islands and Processes of Christianisation», *The Archaeology of Late Antique "Paganism," Late Antique Archaeology 7 (2009)* (επιμ. L. Lavan – M. Mulryan), Leiden 2011, 311-345, όπου υποστηρίζεται ότι ο εκχριστιανισμός του ανατολικού Αιγαίου συντελέστηκε νωρίτερα απ' ό,τι στα νησιά των Κυκλάδων και της ηπειρωτικής Ελλάδας.

[2] *IG* 12.6.2. Α. Ματθαίου – Γ. Παπαδόπουλου, *Επιγραφές Ικαρίας*, Αθήνα 2003. Επίσης, *SEG* 53, 898-905. *BE* 2004, αριθ. 520. *IJO* II, 5a.

Εικ. 1. Χάρτης της νήσου Ικαρίας.

σταυροειδής μετά τρούλου ναός της Αγίας Ειρήνης στον Κάμπο (αρχαία Οινόη), μας αποκαλύπτουν μια άγνωστη όσο και συναρπαστική πτυχή της ιστορίας του νησιού: μας διηγούνται τη μετάβαση από τη λατρεία της Αρτέμιδος Ταυροπόλου σε εκείνη της Θεοτόκου Μαρίας (Εικ. 1).

Οι επιγραφές που θα εξετάσουμε εδώ, οι οποίες χρονολογούνται στον ύστερο 5ο-πρώιμο 6ο αιώνα μ.Χ. και φαίνεται να σχετίζονται με την παλαιότερη φάση της εκκλησίας της Αγίας Ειρήνης στον Κάμπο (Εικ. 2), περιλαμβάνουν (α) σπαράγματα πατερικών και βιβλικών κειμένων και παραφράσεών τους χαραγμένων στην πέτρα με ηθικό, αποτρεπτικό ή ομολογιακό περιεχόμενο, (β) ένα χρησμό του Απόλλωνα και (γ) ένα απόφθεγμα κατά των Εβραίων της Ικαρίας[3].

Η επιγραφή με το μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι εκείνη του χρησμού του Απόλλωνα (Εικ. 3), η οποία βρέθηκε μεταξύ κειμένων αμιγώς χριστιανικών και με τα οποία φαίνεται να συνανήκει[4].

A

Προφητεύοντος [-3-] / [-2-] Ν Ἀπολ[λ−-]ς τινάς·
τίνος ἔσ–
τε δόμος οὗτος ἢ πάλιν τίν[− − − ἔ]στε; χρησμὸς ἐδό–
θη· ἐγὸ <δ>ὲ πυθμεύο, ὅσα μὲν πρὸς ἀ[ρετὴ]ν κόσμου ὥρωρεν
ποῖτε, τρισένα μόνον ὑψιμέδ[οντα Θεό]ν, οὗ λόγος
ἄφ[θ]ειτο<ς> ἐν ἀδαῆ ἔν[κυος] ἔστε, ὅσπερ γὰρ
[πυ]ριφόρο<ν> τόξο<ν> μέσ[ον δι]αδραμῆ κόσ–
[μο]ν ἅπαντα ζογρίσας π[ροσά]ξι δδρον τὸ πατρί·
[αὐτῆς ἔστε δόμος· Μαρία δὲ τοὔν]ομα αὐτῆς.
☩

[3] *IG* 12.6.2. 1263 (απόφθεγμα κατά των Εβραίων), 1264 (απόσπασμα από πατερικό λόγο), 1265 (χρησμός του Απόλλωνα· επίκληση στην Παναγία και τον Αρχάγγελο), 1266 (εντολές σχετικά με χρέη και απόσπασμα από τον απόστολο Παύλο, *Προς Τίτον* 3.1), 1267 (incertum – επιτύμβιο ή γνωμικό ή mirabilia), 1268 (παλαιοδιαθηκικά αποσπάσματα), 1273-1274 (φράσεις από τους Ψαλμούς 117.9 και 75.12), 1271 (αναφορά σε μάρτυρα/ες).
[4] *IG* 12.6.2. 1265.

Εικ. 2. Κάμπος, ναός Αγίας Ειρήνης. Διακρίνονται οι κίονες της παλαιοχριστιανικής βασιλικής σε δεύτερη χρήση.

Β

[—-]σι καὶ μὰ τὸν ἀρχάνγελον καὶ τ[—-]
[—-]ἀγαθὴ ἡμῶν βασιλὶς καὶ δέσποινᾳ.

Α

«Όταν ο Απόλλωνας προφήτευσε [...] ποιανού πρέπει να είναι ο οίκος αυτός; Δόθηκε χρησμός: Εγώ (ο Απόλλωνας) προφητεύω, κάνετε όσα είναι ωφέλιμα για την αρετή και την τάξη, έναν τριαδικό και μόνο Θεό που κυβερνά από ψηλά και του οποίου τον άφθαρτο λόγο θα συλλάβει ένα αθώο (κορίτσι), όπως ακριβώς το πυροφόρο τόξο, (αυτός) θα διατρέξει το μέσον του κόσμου, και αφού αιχμαλωτίσει/αναζωογονήσει τα πάντα, θα (τον) προσφέρει δώρο στον Πατέρα. Αυτής θα είναι ο οίκος αυτός. Και το όνομα αυτής Μαρία».

Εικ. 3. Κάμπος, ναός Αγίας Ειρήνης. Τμήμα της επιγραφής με το χρησμό του Απόλλωνα (IG 12.6.2.1265).

Ο χρησμός αυτός με μικρές παραλλαγές συναντάται και αλλού, και συγκεκριμένα σε γραπτές πηγές του ύστερου

5ου και 6ου αιώνα (αλλά και αργότερα), οι οποίες συνήθως αναφέρονται στη μετατροπή αρχαίων ναών σε χριστιανικές εκκλησίες. Παλαιότερη των παραλλαγών αυτών βρίσκεται στον Θεόδοτο επίσκοπο Αγκύρων (δηλαδή πριν το θάνατό του το 466 μ.Χ.)[5]. Στον Μαλάλα (6ος αιώνας) και την *Theosophia Tubingensis* (τέλη 5ου αιώνα) γίνεται λόγος για το ναό της Ρέας στην Κύζικο και επιπροσθέτως τον Παρθενώνα των Αθηνών[6]. Σύμφωνα με τις αφηγήσεις αυτές ο χρησμός του Απόλλωνα συνήθως ανακαλύπτεται λίγο πριν τη μετατροπή του αρχαίου ναού σε εκκλησία και κατόπιν εντοιχίζεται κοντά στην είσοδο του νεόδμητου χριστιανικού ναού. Ως χρονικό σημείο του γεγονότος αυτού αναφέρονται η βασιλεία του αυτοκράτορα Λέοντα (457-474) ή του Ζήνωνα (474-491)[7].

Η εύρεση του χρησμού για πρώτη φορά σε λίθο πλησίον της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Αγίας Ειρήνης στην Ικαρία φαίνεται να επιβεβαιώνει τις σχετικές αναφορές των φιλολογικών κειμένων. Να σημειωθεί ότι αρχαιότερο οικοδομικό υλικό είχε χρησιμοποιηθεί ευρέως στην ανέγερση της πρώτης αυτής χριστιανικής εκκλησίας, ενώ σε άλλο σημείο του ίδιου εγχάρακτου λίθου σώζονται μερικοί στίχοι από μια επίκληση στην Παναγία και τον Αρχάγγελο, οι οποίοι χαράχτηκαν με βεβαιότητα αργότερα[8].

Μπορούμε συνεπώς να υποστηρίξουμε ότι και στην περίπτωση της Ικαρίας ο χρησμός του Απόλλωνα χαράκτηκε σε λίθο τη στιγμή ή λίγο μετά τη μετατροπή ενός σημαντικού ιερού της αρχαίας Οινόης αφιερωμένου, όπως στην περίπτωση των Αθηνών και της Κυζίκου, σε κάποια γυναικεία θεότητα σε χριστιανική εκκλησία της Θεοτόκου περί τα τέλη του 5ου ή τις αρχές του 6ου αιώνα. Η αρχαία λατρεία, που το κείμενο πιθανότατα υπονοεί είναι αυτή της Αρτέμιδος Ταυροπόλου, του σημαντικότερου αρχαίου ιερού του νησιού. Μάλιστα μία επιτύμβια επιγραφή από το Γιαλισκάρι επιβεβαιώνει την επιβίωση της λατρείας αυτής μέχρι τουλάχιστον τον 4ο αιώνα[9].

Γνωρίζουμε ότι χρησμοί που αποδίδονταν στον Απόλλωνα ή άλλες παγανιστικές θεότητες χρησιμοποιούνταν συχνά και από τις δύο πλευρές στον ιδεολογικό πόλεμο μεταξύ χριστιανών και εθνικών[10]. Στη δική μας περίπτωση έχουμε ασφαλώς να κάνουμε με τη χρήση ενός διαδεδομένου χρησμού του Απόλλωνα ως εργαλείου προσηλυτισμού του ντόπιου πληθυσμού. Είδαμε ότι η ανέγερση της παλαιοχριστιανικής εκκλησίας της Θεοτόκου και πιθανώς ο εντοιχισμός της επιγραφής αυτής μπορεί να χρονολογηθεί βάσει των φιλολογικών αναφορών και του τύπου των γραμμάτων από τα μέσα του 5ου αιώνα έως τον πρώιμο 6ο αιώνα. Ας σημειώσουμε εδώ ότι την ίδια περίοδο χρονολογείται βάσει αρχαιολογικών ενδείξεων και η ανέγερση των χριστιανικών εκκλησιών στο Ηραίο της Σάμου και το μαντείο του Απόλλωνα Διδυμαίου[11]. Θα μπορούσαν τα γεγονότα αυτά να συνδέονται μεταξύ τους; Είναι, επίσης, ενδιαφέρον ότι η μετατροπή του τοπικού ιερού στην Ικαρία συνδέεται λόγω και του χρησμού και με αντίστοιχα γεγονότα σε δύο σημαντικές πόλεις της αυτοκρατορίας, την Αθήνα και την Κύζικο. Θα μπορούσε λοιπόν ο εκχριστιανισμός της Ικαρίας να συνδέεται με συγκεκριμένες προσπάθειες προσηλυτισμού του μη χριστιανικού πληθυσμού της αυτοκρατορίας σε κεντρικό επίπεδο; Ποιος ήταν ο ρόλος του τοπικού κλήρου; Πώς ο χρησμός του Απόλλωνα ερμηνεύεται υπό το φως των υπολοίπων επιγραφικών μαρτυριών από την ίδια περιοχή;

Ελλείψει άλλων στοιχείων θα επιχειρήσω να δώσω απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά στρέφοντας την

---

[5] *Εἰς τὴν Ἁγίαν Μαρίαν τὴν Θεοτόκον καὶ εἰς τὴν Ἁγίαν τοῦ Χριστοῦ γέννησιν* 14 [*PO* 19.3 (1925), 334, M. Jugie].

[6] Ιωάννης Μαλάλας, *Χρονογραφία* 4.8, εκδ. Thurn 2000. *Theosophorum graecorum fragmenta* 53, εκδ. H. Erbste 1995.

[7] Για το ιστορικό πλαίσιο: Deligiannakis, ό.π. (υποσημ. 1). Ιδιαίτερα σε σχέση με τον Παρθενώνα και την Αθήνα: C. Mango, «The Conversion of the Parthenon into a Church: The Tübingen Theosophy», *ΔΧΑΕ* ΙΗ΄ (1995), 201-203. A. Kaldellis, *The Christian Parthenon. Classicism and Pilgrimage in Byzantine Athens*, Cambridge 2009, 47-59.

[8] Το κείμενο του Ιωάννη Μαλάλα (6ος αιώνας) πλησιάζει περισσότερο εκείνο της επιγραφής. Για το μεταγενέστερο κείμενο της επίκλησης στη Θεοτόκο και τον Αρχάγγελο, οι Ματθαίου και Παπαδόπουλος προτείνουν με επιφύλαξη τον 6ο αιώνα.

[9] *IG* 12.6.2 1281.

[10] R. Lane Fox, *Pagans and Christians in the Mediterranean World from the Second Century AD to the Conversion of Constantine*, Λονδίνο 1986, 168-261.

[11] Για το Ηραίο της Σάμου βλ. Deligiannakis, ό.π. (υποσημ. 1), 318 (δεύτερο μισό 5ου αιώνα). Για τα δημόσια ιερά της πόλης της Μιλήτου και τον Διδυμαίο Απόλλωνα βλ. Ph. Niewöhner «Milet in frühbyzantinischer Zeit», στο O. Dally κ.ά. (επιμ.), *ZeitRäume. Milet in Kaiserzeit und Spätantike*, Regensburg 2009, 64-65. H. Bumke, «Didyma in der Spätantike», στο ίδιο, 77. P. Athanassiadi, «The Fate of Oracles in Late Antiquity: Didyma and Delphi», *ΔΧΑΕ* ΙΕ΄ (1989-1990), 271-278.

Εικ. 4. Μηλιωπό, εκκλησία στη θέση «Ταξιάρχης». Διακρίνονται χαμηλά τα δύο μαρμάρινα θωράκια.

προσοχή μου στις υπόλοιπες επιγραφές μεταξύ των οποίων και δύο ουσιαστικά αδημοσίευτων κειμένων, τα οποία δεν συμπεριλαμβάνονται στην τελευταία έκδοση των επιγραφών της Ικαρίας. Πρόκειται για δύο αφιερωματικές χριστιανικές επιγραφές που βρέθηκαν στην περιοχή Μηλιωπό Ικαρίας (Εικ. 1, 4). Ήταν χαραγμένες στο πάνω τμήμα δύο παλαιοχριστιανικών διάτρητων δικτυωτών θωρακίων, τα οποία μαζί με άλλα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη συνανήκαν με οικοδομικά κατάλοιπα εκκλησίας στη θέση αυτή (Εικ. 5-7)[12]. Διαβάζουμε:

1

☩ Ἐπὶ τοῦ ἁγιωτάτου ἐπισκώπου ἡμῶν Σχ
ωλαστικίου ἐ[πληρ / ψηφ]ώθη τὼ
εὐκτή/ριον τοῦ ἀρχανγέλου

1. Σχωλαστικίου: (Σχολαστικίου), πρβλ. *I.Aph.* 2007 11.63, *Scholast[icius]* (4ος/5ος αιώνας), *I.Eph*. 453.2, *Σχολαστικία* (4ος αιώνας), *ACO* 3 (536) 3.65.20, *Σχολαστίκιος ἐλέει Θεοῦ ἐπίσκοπος Ναζιανζοῦ*. Ο Μελάς πρότεινε *ἐφ[ιερ]ώθη*. Δεν μπόρεσα να διακρίνω το γράμμα Φ που σημειώνει ο Μελάς. Πρβλ. ☩ *ἐπὶ Παύλου τοῦ θεο[φιλε]στάτο[υ κ]αὶ ὁσιοτά[του] ἐπισκόπου ἐπληρώθ[η] τὸ ἅγιον [μα]ρτύριον …*: [C. B. Welles, *The Inscriptions, Gerasa. City of Decapolis* (επιμ. C. H. Kraeling), New Haven 1938, αριθ. 304] (χρον. 526;).

[12] Σύντομη περιγραφή της θέσης «Βασιλική Ταξιαρχών, Μηλιωπόν» παραδίδει ο Λαζαρίδης στο *ΑΔ* (1968), Χρονικά, 397, πίν. 358α. Αναφέρει εδώ την ύπαρξη τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, η οποία μετά την καταστροφή της, περιορίστηκε στο μεσαίο κλίτος. Οι τοξοστοιχίες της μετατράπηκαν σε τοξοτές θύρες ή κόγχες. Στην πρώτη οικοδομική φάση του κτηρίου, σύμφωνα με τον Λαζαρίδη, ανήκουν η αψίδα και το σύνθρονο του ιερού, ενώ βρίσκονται κατά χώραν δύο κιονόκρανα αμφικιονίσκων του σύνθετου τύπου, δωρικά και ιωνικά κιονόκρανα, δύο πεσσίσκοι μαρμάρινου τέμπλου και «δύο διάτρητα μαρμάρινα θωράκια, διαστ. 1,45×1,05 μ., μετ' ἐπιγραφῶν καὶ τοῦ κυριακοῦ σημείου ἐντὸς κύκλου». Με βάση τα ευρήματα αυτά ο Λαζαρίδης χρονολογεί την παλαιοχριστιανική βασιλική των Ταξιαρχών στον 5ο αιώνα. Επιπλέον πληροφορίες για τη θέση, τα ευρήματα και τις επιγραφές δίνει ο Κατσαρός (Θ. Θ. Κατσαρός, *Ικαριακά Σύμμεικτα*, Αθήνα 2006, 184-186, εικ. 204-209), αντιγράφοντας ως προς τις τελευταίες τον Μελά (Ἰ. Μελᾶς, *Ἱστορία τῆς νήσου Ἰκαρίας*, ΙΙ, Αθήνα 1958, 251, 255). Εκεί αναφέρονται οι δύο επιγραφές ως μία. Για τις ανάγκες του παρόντος άρθρου παρήχθησαν έκτυπα, βάσει των οποίων γίνονται και κάποιες διορθώσεις/συμπληρώσεις στα κείμενα. Η ύπαρξη τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής στο χώρο δεν επιβεβαιώνεται από τα σωζόμενα οικοδομικά κατάλοιπα. Ωστόσο, η αψίδα είναι σαφώς προγενέστερη των τοίχων της βυζαντινής μονόχωρης εκκλησίας (15×6,50 μ.). Οι τοίχοι της παρουσιάζουν δύο επιπλέον οικοδομικές φάσεις που σχετίζονται με πρόχειρες επισκευές του κτηρίου, όπου το μήκος του ναού περιορίστηκε. Ο Α. Κύρρου μου ανέφερε ότι σε παλαιότερη επιτόπια έρευνά του στη θέση αυτή είχε εντοπίσει όστρακα μεσοβυζαντινών χρόνων. Φαίνεται εξαιρετικά πιθανόν τα παλαιότερα μαρμάρινα μέλη να έχουν μεταφερθεί εδώ από τον Κάμπο ή αλλού με σκοπό να χρησιμοποιηθούν ως οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση. Εκτός από την Αγία Ειρήνη στον Κάμπο και τον Αρχάγγελο στον Μηλιωπό, ερείπια παλαιοχριστιανικών βασιλικών έχουν μέχρι στιγμής εντοπιστεί ή υποτεθεί σε τουλάχιστον δύο ακόμη θέσεις· αναφορές για διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη σε σχέση με νεότερα κτίσματα: Κατσαρός, ό.π., 181-204.

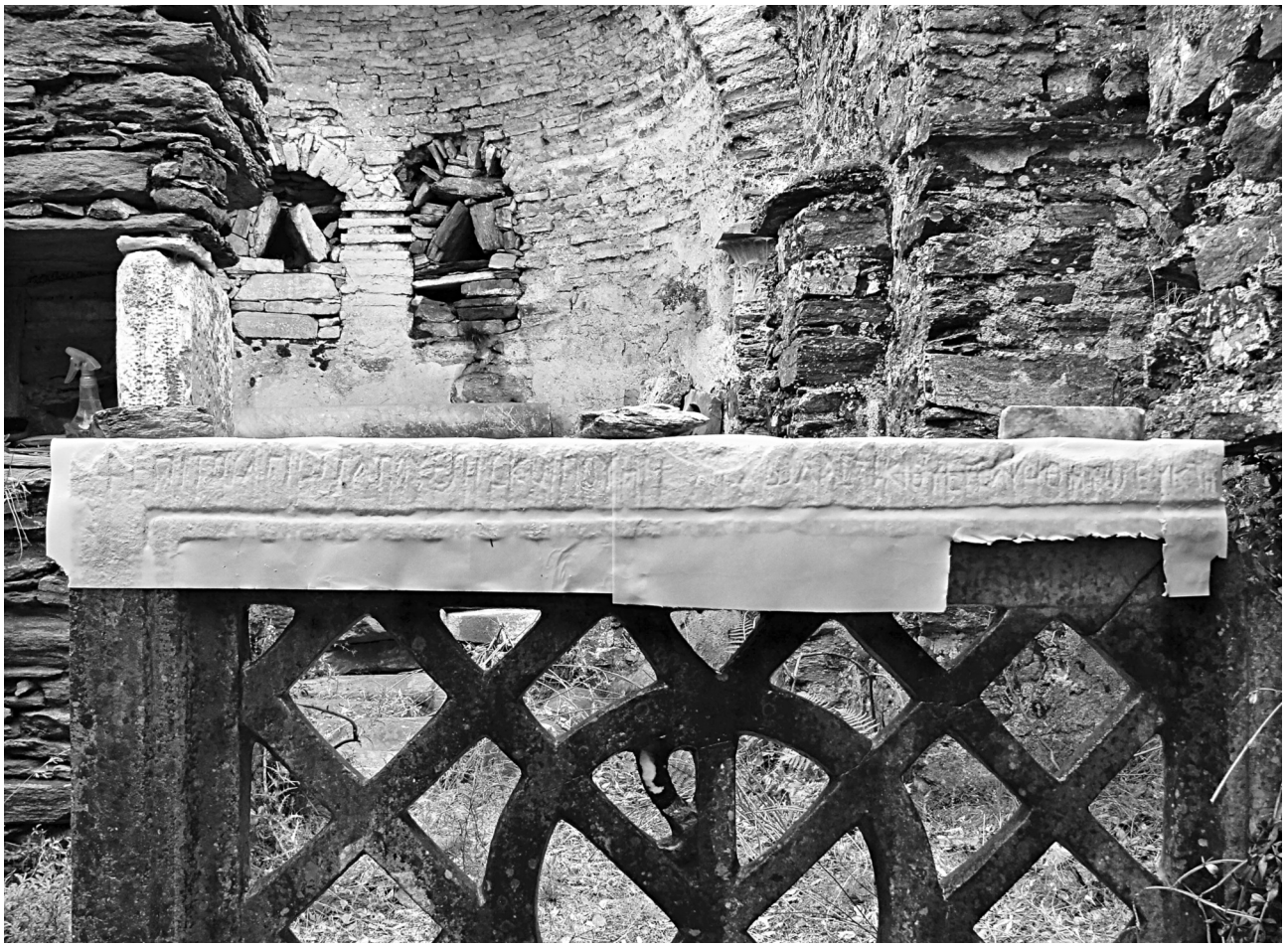

Εικ. 5. Ενεπίγραφο θωράκιο όπου αναφέρεται «το ευκτήριον του Αρχαγγέλου» κατά την παραγωγή εκτύπου. Διακρίνεται στο βάθος η αψίδα του ναού.

2

℣ Ύπὲρ εὐχῆς Ἀ[..]ΑΦΝΊΟΥ διακόνου

Για τον τύπο του χριστογράμματος (ύστερος 4ος - μέσα 6ου αιώνα), βλ. C. M. Kaufmann, *Handbuch der altchristlichen Epigraphik*, Freiburg 1917, 84. *ΥΠΕΡ ΕΥΧΗΣ Α[Ν]..ΦΝΙΟΥ ΔΙΑΚΟΝΟΥ* [Μελᾶς, όπ. (υποσημ. 12), 255].

Βάσει των γραμμάτων τα κείμενα αυτά χρονολογούνται στον 5ο/6ο αιώνα. Παρατηρούνται ωστόσο μικρές διαφορές στους τύπους των γραμμάτων. Από τη δεύτερη επιγραφή φαίνεται να απουσιάζουν τύποι που συναντώνται συνήθως προς τα τέλη της περιόδου αυτής, κάτι που πιθανώς να υποδεικνύει ότι η επιγραφή αυτή είναι πρωιμότερη εκείνης του επισκόπου Σχολαστίκιου[13]. Παράλληλα, ο τύπος των μαρμάρινων διάτρητων καγκέλλων που φέρουν το χριστόγραμμα εντός κύκλου μπορούν να χρονολογηθούν στον 5ο αιώνα[14].

Ο επίσκοπος Σχολαστίκιος δεν είναι γνωστός από άλλες πηγές και είναι πιθανό να έχουμε εδώ την πρώτη

[13] E. Sironen *pers.comm.*

[14] J.-P. Sodini – K. Kolokotsas, *Aliki II: la basilique double,* Αθήνα 1984, 47 σημ. 131. *ΑΔ* (1968), Χρονικά, 397 (Λαζαρίδης). Ἀ. Ὀρλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης: μελέτη περὶ τῆς γενέσεως, τῆς καταγωγῆς, τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς καὶ τῆς διακοσμήσεως τῶν χριστιανικῶν οἴκων λατρείας ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων μέχρις Ἰουστινιανοῦ*, ΙΙ, Αθήνα 1952-1957, 509-535. Τμήματα διάτρητων μαρμάρινων θωρακίων έχουν εντοπιστεί και στη θέση Μοναστήρια Έξω Φάρου, όπου και τα ερείπια αψίδας εκκλησίας: Κατσαρός, ό.π. (υποσημ. 12), 186-187, εικ. 217.

Εικ. 6. Ενεπίγραφο θωράκιο όπου αναφέρεται «το ευκτήριον του Αρχαγγέλου».

αναφορά για την ύπαρξη επισκοπής Ικαρίας. Αν και η επόμενη σχετική μαρτυρία προέρχεται από τον 9ο/10ο αιώνα[15], κάτι τέτοιο δεν φαίνεται απίθανο, δεδομένου ότι αυτόνομη επισκοπή μαρτυρείται για πρώτη φορά πάλι τον 6ο αιώνα και για τη μικρότερη σε μέγεθος Λέρο[16]. Σε αντίθετη περίπτωση θα υπέθετε κανείς ότι η Ικαρία μαζί με τους Φούρνους (αρχ. Κορασσίαι) υπαγόταν στην επισκοπή της γειτονικής Σάμου[17]. Στο πρώτο κείμενο βρίσκουμε την, επίσης, σημαντική πληροφορία για την ύπαρξη ναού αφιερωμένου στον Αργάγγελο. Κατά πάσα πιθανότητα, αναφέρεται στον Αρχάγγελο Μιχαήλ. Η χριστιανική λατρεία των Αργαγγέλων υπήρξε αρκετά διαδεδομένη στις πόλεις της Μικράς Ασίας και των νησιών, με έντονη παρουσία στην πόλη της Μιλήτου[18]. Εκεί μεταξύ άλλων σχετικών αναφορών, γνωρίζουμε ότι ο παλαιότερος και σημαντικότερος ναός

[15] J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Παρίσι 1981, 260, 304.

[16] S. Destephen, *Prosopographie chrétienne du Bas-Empire III, Diocèse d'Asie (325-641)*, Παρίσι 2008, *Iôannès* 40, 493 (553), αυτόθι, *Iôannès* 60, 525 (6ος/7ος αιώνας).

[17] Η Ικαρία μαζί με τη Σάμο και τα περισσότερα νησιά του κεντρικού και ανατολικού Αιγαίου υπάγονταν από τα τέλη του 3ου αιώνα στη ρωμαϊκή επαρχία των Νήσων, ενώ οι επίσκοποί τους στο μητροπολίτη Ρόδου, όπου η έδρα της επαρχιακής και εκκλησιαστικής διοίκησης. Οι αρχαιολογικές και επιγραφικές πληροφορίες δείχνουν σαφώς ότι η περιοχή της αρχαίας Οινόης (Κάμπος) υπήρξε ο σημαντικότερος οικισμός και το διοικητικό κέντρο του νησιού την περίοδο αυτή· βλ. επίσης *IG* 12.6.2, 1270 και 1275. Για την Ικαρία στα ρωμαϊκά χρόνια: A. J. Palalas, *Ancient Icaria*, Wauconda 1992, 124-142.

[18] *ODB* 1360-1361 με βιβλιογραφία. Για τη λατρεία των Αρχαγγέλων στις Κυκλάδες και τα υπόλοιπα νησιά, βλ. G. Kiourtzian, «Pietas Insularum», *ΕΥΨΥΧΙΑ, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, II, *Byzantina Sorbonensia* 16, Παρίσι 1998, 361-378, όπου συγκεντρώνει όλες τις σχετικές αναφορές από επιγραφές.

Εικ. 7. Ενεπίγραφο θωράκιο με αφιερωματική επιγραφή.

στο κέντρο της πόλης ήταν αφιερωμένος στον Αρχάγγελο Μιχαήλ. Εκείνη η εκκλησία είχε ανεγερθεί στα ερείπια του ναού του Διονύσου[19].

Αξίζει να σημειωθεί ότι η επισκοπική επιγραφή του Μηλιωπού είχε χαραχθεί στην οπίσθια όψη του θωρακίου, όπως προκύπτει από τη φορά του ανάγλυφου χριστογράμματος, το οποίο έχει τοποθετηθεί αντίστροφα σε σχέση με τον κυρίως ναό[20]. Φαίνεται συνεπώς πιθανό ότι τα δύο ενεπίγραφα θωράκια μαζί με το υπόλοιπο υλικό μεταφέρθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν στο Μηλιωπό σε μεταγενέστερο στάδιο[21]. Σε κάθε περίπτωση, η αδυναμία εξακρίβωσης της προέλευσης των ενεπίγραφων θωρακίων και της ακριβούς χρονολόγησής τους δεν μας επιτρέπουν να τα συσχετίσουμε με ασφάλεια με την ομάδα των χριστιανικών επιγραφών του Κάμπου. Η πιθανή, ωστόσο, ύπαρξη μιας αυτόνομης επισκοπής στην Ικαρία δεν αφήνει καμία αμφιβολία ως προς την αξιοσημείωτη εξάπλωση του χριστιανισμού στο νησί και παράλληλα την πληθυσμιακή ανάπτυξή του τον 6ο αιώνα. Τα μεγάλα χριστιανικά λατρευτικά κέντρα των πόλεων της Ιωνίας, της Λυδίας και της Καρίας θα είχαν οπωσδήποτε επηρεάσει και τη χριστιανική τοπογραφία των απέναντι νησιών.

Το ζήτημα της υπερ-τοπικότητας των διαφόρων κέντρων χριστιανικής λατρείας κατά την περίοδο διαμόρφωσης της χριστιανικής τοπογραφίας του ανατολικού Αιγαίου και ταυτόχρονα της αλληλεπίδρασης και του ανταγωνισμού μεταξύ διαφόρων θρησκευτικών κοινοτήτων την ίδια περίοδο θέτει με έναν ιδιαίτερα ενδιαφέροντα τρόπο μία ακόμη επιγραφή από την Ικαρία. Το κείμενο αυτό (Εικ. 8) κάνει λόγο για την ύπαρξη Εβραίων στην Ικαρία και ανήκει και αυτό στη συλλογή του Κάμπου[22]. Διαβάζουμε:

Ἀμήχανος τρόπος ὁτι ποτὲ ἀληθίαν ἀκούις ἀπὸ [[Ἰκαρίον]] Ἰ ο υ δ έ ο ν

Είναι αδύνατο να ακούσεις ποτέ την αλήθεια από [[Ικαρίους]] Ιουδαίους

Όπως εύκολα μπορεί να διακρίνει κανείς, η λέξη «Ἰκαρίον» (=Ἰκαρίων) έχει αποξεστεί στην επιφάνεια της επιγραφής, ενώ, σύμφωνα με τους Ματθαίου και Παπαδόπουλο που τη δημοσίευσαν, «ἀντ' αὐτῆς ἔχει προστεθῆ ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ μὲ μεγαλύτερα γράμματα τὸ ἐθνικὸν

[19] W. Müller-Wiener, «Michaelskirche und Dionysos-Tempel. Baubefunde und Phasengliederung», *IstMitt* 27-28 (1977-1978), 94-103. O. Feld, «Bautypus und Ausstattung der Michaelskirche», *IstMitt* 27-28 (1977-1978), 117-125. Εξίσου σημαντικός χριστιανικός ναός της Μιλήτου ήταν εκείνος του Αρχάγγελου Γαβριήλ, σύμφωνα με επιγραφή της βασιλείας του Ιουστινιανού: *Inschriften von Milet* 6.3 1576.

[20] Να σημειωθεί ότι μικρότερα γράμματα, τα οποία είναι πλέον αδύνατο να διαβαστούν, διακρίνονται κάθετα και στο αριστερό πλαίσιο της κύριας όψης του θωρακίου.

[21] Βλ. υποσημ. 10.

[22] *IG* 12.6.2. 1263.

*Εικ. 8. Κάμπος. Επιγραφή για τους Ιουδαίους της Ικαρίας (*IG *12.6.2.1263).*

τοῦ 3ου στίχου». Αν και είναι εξαιρετικά δύσκολο να αποφασίσει κανείς αν η λέξη «Ἰουδέον» είχε όντως προστεθεί προς αντικατάσταση της λέξης «Ἰκαρίον» — ο Feissel για παράδειγμα θεωρεί ότι οι δύο λέξεις συνυπήρξαν αρχικά στο κείμενο — πρόκειται για ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον κείμενο[23]. Όπως και με το κείμενο του χρησμού αποκαλύπτει τον ανταγωνισμό μεταξύ διαφορετικών θρησκευτικών ομάδων στην Ικαρία την εποχή αυτή, Χριστιανών και Εβραίων. Επιπροσθέτως, πρόκειται για την πρώτη γνωστή σε εμάς αναφορά για την ύπαρξη Εβραίων στην Ικαρία, ενώ η ύπαρξη της λέξεως «Ἰκαρίων» θα μπορούσε ενδεχομένως να υπονοεί την ύπαρξη μιας κοινότητας Χριστιανών ή Εβραίων επήλυδων στο νησί, οι οποίοι και στρέφονται εδώ εναντίον των γηγενών Ικαρίων. Αβίαστα έρχεται στο νου η στενή σχέση της Ικαρίας με τη γειτονική Σάμο[24]. Επιγραφές και άλλες αναφορές πιστοποιούν την ύπαρξη κοινότητας Σαμίων στο νησί μέχρι και τους αυτοκρατορικούς χρόνους[25]. Επιπλέον, στη Σάμο την ύστερη αρχαιότητα μαρτυρείται κοινότητα Εβραίων καθώς και εβραϊκή συναγωγή[26]. Θα μπορούσε συνεπώς η επιγραφή αυτή να αναφέρεται στην αντιπαλότητα μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών προερχόμενων από τα δύο γειτονικά νησιά. Η μόνη ασφαλής υπόθεση, κατά τη γνώμη μου, θα ήταν ότι ανήκει σε χριστιανούς, οι οποίοι ωστόσο δεν θα μπορούσαν να είναι Ικάριοι, ειδικά στην περίπτωση που το κείμενο περιείχε αρχικά μόνο τη λέξη «Ἰκαρίων».

Καταρχάς αξίζει να παρατηρήσουμε ότι ο χαρακτήρας του ίδιου του κειμένου και ιδιαίτερα η φράση «ἀμήχανος τρόπος» παραπέμπει στον τύπο του γνωμικού και στην ομάδα τέτοιων κειμένων που καυτηριάζουν τη συμπεριφορά και το χαρακτήρα των ανθρώπων μιας περιοχής. Η σύνδεση αυτή με κάποιο φιλολογικό είδος ταιριάζει και με τη φυσιογνωμία των υπολοίπων κειμένων της συλλογής, τα οποία δεν είναι τίποτα άλλο από ένα *bricolage* βιβλικών και άλλων χριστιανικών κειμένων ή παραφράσεών τους. Θα ήθελα να στρέψω τη προσοχή σας σε μία περίπτωση χρήσης αρχαίας παροιμίας από χριστιανούς και συγκεκριμένα τον Απόστολο Παύλο, για σκοπούς κατήχησης, η οποία πράγματι παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με το παράδειγμα της Ικαρίας[27].

«Εἰσὶν γὰρ πολλοὶ [καὶ] ἀνυπότακτοι, ματαιολόγοι καὶ φρεναπάται, μάλιστα οἱ ἐκ τῆς περιτομῆς, οὓς δεῖ ἐπιστομίζειν, οἵτινες ὅλους οἴκους ἀνατρέπουσιν διδάσκοντες ἃ μὴ δεῖ αἰσχροῦ κέρδους χάριν. εἶπέν τις ἐξ αὐτῶν,

---

[23] D. Feissel, *Chroniques d'épigraphie Byzantine: 1987-2004*, Παρίσι 2006, αριθ. 240.

[24] Σε επιγραφή που χρονολογείται μεταξύ 27 π.Χ. και 14 μ.Χ. αναφέρονται και Λέριοι στην Ικαρία: *IG* 12.6.2. 1219.

[25] *IG*12.6.2 1217-23.

[26] *IG*12.6.2 969-70 (3ος-4ος αιώνας). Εβραϊκές κοινότητες στα νησιά του Αιγαίου: G. Kiourtzian, *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes des Cyclades, de la fin du IIIe au VIIe siècle après J.-C.*, Παρίσι 2000, 174 σημ. 126-127.

[27] *Προς Τίτον,* 1.12-4· πρβλ. Κλήμης Αλεξ., *Στρωματείς,* 1.14.

ἴδιος αὐτῶν προφήτης, Κρῆτες ἀεὶ ψεῦσται, κακὰ θηρία, γαστέρες ἀργαί. ἡ μαρτυρία αὕτη ἐστὶν ἀληθής. δι' ἣν αἰτίαν ἔλεγχε αὐτοὺς ἀποτόμως, ἵνα ὑγιαίνωσιν ἐν τῇ πίστει, μὴ προσέχοντες Ἰουδαϊκοῖς μύθοις καὶ ἐντολαῖς ἀνθρώπων ἀποστρεφομένων τὴν ἀλήθειαν».

Εδώ ο Παύλος επικαλούμενος το απόφθεγμα του αρχαίου προφήτη Επιμενίδη από τη Φαιστό παροτρύνει το μαθητή του και επίσκοπο Κρήτης Τίτο να ελέγχει με αυστηρότητα το ποίμνιό του, το οποίο παρασύρεται από τους ιουδαϊκούς μύθους που διαστρέφουν την αλήθεια[28]. Θα μπορούσαμε λοιπόν εδώ να έχουμε μια διακειμενική αναφορά στο κείμενο του Παύλου; Είναι ενδιαφέρον πάντως ότι η συλλογή των επιγραφών της Ικαρίας περιέχει ένα ακόμη απόσπασμα από την *Προς Τίτον* του Παύλου ως προσθήκη σε ένα κείμενο που αναφέρεται στην επιβολή προστίμων σε εκκλησιαστικούς αξιωματούχους[29]. Διακειμενική σχέση, έστω και έμμεση, μεταξύ των επιγραφών της Ικαρίας και του Παύλου υπάρχει και στην περίπτωση του χρησμού, καθώς ο Θεόδοτος Αγκύρων, η πρωιμότερη αναφορά σε αυτόν, τον παραθέτει ως σχόλιο στην επίσκεψη του Παύλου στην Αθήνα στις *Πράξεις* 17 και την αναφορά του στο βωμό του άγνωστου Θεού[30]. Σύμφωνα με τον Θεόδοτο, οι Αθηναίοι ζήτησαν εξαιτίας ενός λοιμού χρησμό και κατόπιν τον χάραξαν σε λήθινες στήλες[31]. Η συρραφή σύντομων φράσεων από βιβλικά και πατερικά κείμενα και στις υπόλοιπες επιγραφές δεν αποκλείει μια τέτοια σύνδεση.

Παραμένοντας λίγο ακόμα στην εξέταση του αινιγματικού αυτού κειμένου, θα ήθελα να προχωρήσω και σε μια άλλη υπόθεση. Ότι δηλαδή ο όρος «Ἰουδαῖος» στο κείμενο ίσως να μην αναφέρεται σε κάποια αμαρτύρητη ιουδαϊκή κοινότητα του νησιού, αλλά σε ιουδαΐζοντες ή γενικά ετερόδοξους χριστιανούς. Παραδείγματα για τη χρήση αυτή της λέξης Ιουδαίος βρίσκει κανείς σε αρκετά κείμενα πολεμικής που αναφέρονται στις έντονες θεολογικές διαμάχες μεταξύ διαφόρων χριστιανικών ομάδων κατά τη διάρκεια του 5ου και 6ου αιώνα, όπου ο όρος αυτός χρησιμοποιείτο συχνά ένθεν και ένθεν με τρόπο προσβλητικό και προπαγανδιστικό με την έννοια κυρίως του αιρετικού[32]. Συγκεκριμένα, ο ιουδαϊσμός παρουσιάζεται ως η αρχετυπική αίρεση του Χριστιανισμού και ο όρος Ιουδαίος χρησιμοποιείται συχνά μεταξύ Νεστοριανών, Μονοφυσιτών και Χαλκηδονίων για να δηλώσει τυχόν ιουδαΐζουσες τάσεις ή/και την άρνηση της θείας φύσης του Χριστού σε θεολογικό και λατρευτικό επίπεδο. Διαβάζουμε για παράδειγμα στα Πρακτικά της Συνόδου της Χαλκηδόνας (451) ότι οι Αιγύπτιοι επίσκοποι απαιτούσαν την αποπομπή του Θεοδώρητου επισκόπου Κύρου, υποστηρικτή του Νεστορίου, φωνάζοντας «Μὴ λέγετε αὐτὸν ἐπίσκοπον, οὔκ ἐστιν ἐπίσκοπος. οὔκ ἐστιν ἐπίσκοπος. τὸν θεομάχον ἔξω βάλε. τὸν Ἰουδαῖον ἔξω βάλε» ενώ οι κληρικοί της Κωνσταντινούπολης αναφερόμενοι στον Διόσκορο επίσκοπο Αλεξανδρείας επαναλάμβαναν τη φράση «Ὁ κοινωνῶν Διοσκόρωι Ἰουδαῖός ἐστιν[33]. Εναλλακτικά, είναι πιθανό η επιγραφή αυτή να στρέφεται εναντίον μιας κατηγορίας χριστιανικών ομάδων, οι οποίες αναφέρονται συχνά στις πηγές ως Ναυατιανοί, Σαββατιανοί, Μοντανιστές, Τεσσαρεσκαιδεκατίτες κτλ., και οι οποίες ακολουθούσαν το ιουδαϊκό τυπικό σε κάποιες πτυχές της λατρείας τους (π.χ. την ημέρα εορτής του Πάσχα) με αποτέλεσμα η επίσημη Εκκλησία να τις θεωρήσει αιρετικές και να στραφεί εναντίον τους. Συναντώνται κυρίως στη Μικρά Ασία, στα νησιά κ.α.[34].

---

[28] Πρβλ. το παράδειγμα ενός πανομοιότυπου τύπου γνωμικού για τους Λέριους, το οποίο αποδίδεται στον αρχαίο ποιητή Φωκυλίδη (6ος αιώνας): «Λέριοι κακοί, οὐχ ὁ μὲν ὃς δ' οὔ, πάντες, πλὴν Προκλέους, καὶ Προκλέης Λέριος» (Στράβων 10.5.12).

[29] *IG* 12.6.2. 1266.

[30] *PO* 19.3 (1925), 334.

[31] Βλ. παραπάνω υποσημ. 4.

[32] A. Cameron, «Jews and Heretics – A Category Error?», *The Ways that Never Parted: Jews and Christians in Late Antiquity and the Early Middle Ages* (επιμ. A. H. Becker – A. Y. Reed), Minneapolis 2007, 345-360. G. Dagron, «Judaiser», *TM* 11 (1991), 359-380. *RAC* 19, 130-142, λημ. Iudaizantes.

[33] *ACO* 2, 1, 1, 70, 10-13· 2, 1, 2, 83, 37–8· 3, 74, 31. Επίσης, *PO* 4, 629-30, 655, 680; *PO* 4, 80; *PO* 12, 321. E. W. Brooks, *The Sixth Book of the Select Letters of Severus Patriarch of Antioch in the Syriac Version of Athanasius of Nisibis*, 2.2, Οξφόρδη 1904, 316.

[34] R. L. Wilken, *John Chrysostom and the Jews. Rhetoric and Reality in the Late 4th century*, Berkeley – Los Angeles 1983, 66-94. M. Simon, *Verus Israel. Étude sur les relations entre chrétiens et juifs dans l'empire romain 135-425*, Παρίσι 1964, 382-93. S. Mitchell, *Anatolia. Land, Men, and God in Asia Minor, The Rise of the Church*, II, Οξφόρδη, 1993, 96-108. G. Dagron – V. Déroche, «Juifs et chrétiens dans l'Orient du VIIe siècle», *TM* 11 (1991), 17-273. G. Stroumsa, «From Anti-Judaism to Antisemitism in Early Christianity?», *Contra Judaeos Ancient and Medieval Polemics between Christians and Jews* (Texts and Studies in Medieval and Early Modern Judaism (επιμ. O. Limor – G. Stroumsa), Tübingen 1996, 1-26. T. E. Gregory, «Novatianism: a Rigorist Sect in the Christian Roman Empire», *BS/EB* 2 (1975), 1-18. Επίσης, P. Thonemann «Amphilochius of Iconium and Lycaonian Asceticism», *JRS* 101 (2011), 185-205 με σχετική βιβλιογραφία.

Ωστόσο, ανεξάρτητα από το ακριβές νόημα της λέξεως Ιουδαίος εδώ, η υπόθεση που διατυπώσαμε παραπάνω περί παρουσίας επήλυδος στοιχείου στο νησί δεν μπορεί να αποκλειστεί. Αν δεχθούμε ότι μια ομάδα επήλυδων χριστιανών είχε την ευθύνη της χάραξης και τοποθέτησης των επιγραφών αυτών, πιθανότατα ένθετες στους τοίχους της εκκλησίας, θα υποθέταμε ότι ίσως να επρόκειτο για μια ομάδα χριστιανών ιεραποστόλων, η οποία εγκαταστάθηκε στο νησί με σκοπό τον προσηλυτισμό του πληθυσμού. Αποστολές προσηλυτισμού μη χριστιανικών πληθυσμών αναφέρονται συχνά στις πηγές της περιόδου. Η πιο γνωστή είναι εκείνη του μονοφυσίτη επισκόπου Εφέσου Ιωάννου, ο οποίος με χρηματοδότηση του αυτοκράτορα Ιουστινιανού περιόδευσε στα μέσα του 6ου αιώνα την ενδοχώρα της δυτικής Μικράς Ασίας καταστρέφοντας αρχαίους ναούς, χτίζοντας εκκλησίες και ιδρύοντας μοναστήρια[35]. Ανάμεσα σε εκείνους που συνόδευαν τον Ιωάννη Εφέσου ήταν και ο, επίσης, μονοφυσίτης επίσκοπος Χίου Ιωάννης[36]. Θα μπορούσαμε λοιπόν να υποθέσουμε κάποιο ανάλογο σενάριο και για την περίπτωση της Ικαρίας;

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι οι επιγραφές που εξετάσαμε εδώ προσφέρουν ένα σπάνιο στιγμιότυπο για τη μετάβαση από τις αρχαίες λατρείες στο χριστιανισμό, δίνοντας παράλληλα πληροφορίες για τον ανταγωνισμό των διαφορετικών θρησκευτικών ομάδων στα νησιά αυτά. Αξίζει κανείς να σημειώσει την αλληλεπίδραση των νησιών με άλλες περιοχές, όπως αποτυπώνεται στην περίπτωση της λατρείας των Αρχαγγέλων σε Ικαρία και Μίλητο, της πιθανής παρουσίας Εβραίων (ή ετερόδοξων χριστιανών) στην Ικαρία και ακόμη την κοινή μοίρα σημαντικών αρχαίων ιερών και τη μετατροπή τους σε εκκλησίες. Ο χρησμός του Απόλλωνα επιβεβαιώνει για πρώτη φορά την αφήγηση των γραπτών πηγών για τη χρήση τέτοιων κειμένων κατά τη μετατροπή ναών σε εκκλησίες και θέτει το ερώτημα της διάδοσης και χρήσης του εργαλείου αυτού από τους εκκλησιαστικούς φορείς στο πλαίσιο ενός ενδεχομένως κεντρικού σχεδίου εκχριστιανισμού του πληθυσμού της αυτοκρατορίας. Τέλος, οι επιγραφές που είδαμε με τα παραθέματα και τις παραφράσεις των χριστιανικών κειμένων αναδεικνύουν την ιδιαίτερη σημασία του γραπτού λόγου και του ιερού βιβλίου στη νέα θρησκεία και προαναγγέλλουν, θα λέγαμε, τις μεγάλες επιγραφές με αποσπάσματα από το Κοράνι που συναντάμε στη μνημειακή αρχιτεκτονική του Ισλάμ.

Τελειώνοντας, είναι σημαντικό να επαναλάβει κανείς ότι η πρόσληψη των νησιών αυτών ως χώρων απομόνωσης, αραιής κατοίκησης, οικονομικής και πνευματικής καθυστέρησης δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα του ανατολικού Αιγαίου κατά την ύστερη αρχαιότητα[37]. Αξίζει κανείς να επισημάνει το γεγονός ότι μικρά και σχετικά άγονα νησιά, τα οποία λειτουργούσαν κατά την αρχαιότητα αλλά και αργότερα, κατά κύριο λόγο, ως δορυφόροι μεγαλύτερων πόλεων ή νησιών, όπως η Ικαρία και η Λέρος, εμφανίζονται, όπως είδαμε, να αποκτούν τον 6ο αιώνα, έστω προσωρινά, το καθεστώς της αυτόνομης επισκοπής[38]. Επιπλέον, η χάραξη σε λίθο και ο εντοιχισμός κειμένων, όπως ο χρησμός του Απόλλωνα και αποσπασμάτων από χριστιανικά κείμενα προϋποθέτουν την ύπαρξη μιας κοινότητας στο νησί, η οποία είχε πρόσβαση στα κείμενα αυτά. Δεν θα έπρεπε, λοιπόν, να αποκλείσουμε

---

[35] Βλ. M. Whitby, «John of Ephesus and the Pagans: Pagan Survivals in the Sixth Ccentury», *Paganism in the Later Roman Empire and in Byzantium* (επιμ. M. Salamon), Cracow 1991, 111-131.

[36] Destephen, ό.π. (υποσημ. 16), *Iôannès* 43, 493-494. Ο Ιωάννης Εφέσου, επίσης, σημειώνει ότι η αυτοκράτειρα Θεοδώρα έκτισε στη Χίο ξενοδοχείο όπου διέμεναν εξόριστοι μοναχοί και αντιχαλκηδονιακοί επίσκοποι: *PO* 19.2 (1925), 161-162.

[37] Για την ακμάζουσα οικονομία των νησιών του ανατολικού Αιγαίου κατά την ύστερη αρχαιότητα, βλ. G. Deligiannakis, «The Economy of the Dodecanese in Late Antiquity», *Sailing in the Aegean. Readings on the Economy and Trade Routes* (επιμ. Ch. Papageorgiadou-Banis – A. Giannikouri), *Μελετήματα* 53, Αθήνα 2008, 209-234. Για τις Κυκλάδες, βλ. αντίστοιχα G. Kiourtzian, «Οι Κυκλάδες κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, ανάπτυξη και ζωτικότητα», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου (Σίφνος 1998)*, Β, Αθήνα 2001, 9-18. Επίσης, μια ενεπίγραφη βάση αγάλματος από την Οινόη, το έμμετρο κείμενο της οποίας αναφέρεται στην απεικόνιση του νεκρού ως καθισμένης μορφής που κρατά βιβλίο, συνεπώς ανθρώπου των γραμμάτων (3ος/4ος αιώνας μ.Χ.): *IG* 12.6.2, 1259.

[38] Την ίδια περίπου περίοδο (αρχές 6ου αιώνα) η πόλη της Μιλήτου προάγεται σε επίτιμη αρχιεπισκοπή: *Inschriften von Milet* 6.1, 206· 6.2, 963· Destephen, ό.π. (υποσημ. 16), *Hyakinthos*, 456· στο ίδιο, *Antiochos* 4, 157. Το ίδιο φαινόμενο μαρτυρείται και για τις επισκοπές Μυτιλήνης και Μήθυμνας, πιθανώς στα χρόνια του Ιουστινιανού: J. Koder, *Aigaion Pelagos (Die nördliche Ägäis)* [TIB 10], Βιέννη 1998, 89, 228, 231.

και το ενδεχόμενο της ύπαρξης μιας μοναστηριακής κοινότητας εδώ[39].

Όπως και να έχει, ο 7ος αιώνας σηματοδοτεί και το τέλος του «success story» των νησιωτικών αυτών κοινοτήτων του ανατολικού Αιγαίου, με την κατάρρευση των δικτύων διακίνησης προϊόντων και ανθρώπων ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη, τα πλούσια αστικά κέντρα της Μικράς Ασίας και τις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, οι οποίες χάνονται πλέον οριστικώς για τους Βυζαντινούς.

[39] Ο Ιωάννης Μόσχος (*PG* 87.3, 108, 2970-2· 185, 3658) αναφέρει ότι συνάντησε στη Σάμο γύρω στο 607/14 τον ηγούμενο της κοινοβιακής κοινότητας του Χαριξένου, Ισίδωρο, ο οποίος στη συνέχεια έγινε επίσκοπος Σάμου: A. M. Schneider, «Samos in frühchristlicher und frühbyzantinischer Zeit», *AM* 54 (1929), 99-100. Πρβλ. παλαιοχριστιανική επιγραφή που αναφέρεται σε μοναστήρι του Αρχαγγέλου στη θέση Ραχώνι Θάσου: D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle, BCH, Suppl.* VIII, Παρίσι 1983, αριθ. 255.

Προέλευση εικόνων
Εικ. 1: Μελάς 1955, σ. 4. Εικ. 2-8: Γ. Δεληγιαννάκης.

Georgios Deligiannakis

CHRISTIANIZING ISLAND COMMUNITIES IN THE EASTERN AEGEAN. THE CASE OF IKARIA

The new edition of the ancient inscriptions of Ikaria (*IG*.12.6.2) and especially those texts related to the large Early Christian basilica, upon the ruins of which the Middle Byzantine cross-domed church of Aghia Irene in Kampos (anc. Oinoe) was built, have revealed to us a relatively unknown yet fascinating aspect of the island's history. They inform us on the religious transition from Artemis Tauropolos to Theotokos Maria, something foretold in an oracle of Apollo himself.

This paper aims at proposing a new interpretation of the entire epigraphical and archaeological material, including two unpublished texts (missing from the *IG* edition). The latter are votive Christian texts inscribed on two Early Christian chancel screens from the site 'Taxiarchis' at Miliopo of Ikaria. They refer to a Christian site dedicated to the Archangel, and there is also mention of a hitherto unattested bishop named Scholastikios.

This new evidence sheds a new light on the epigraphic material from Kampos and leads us to new interpretations regarding the Christianization of Ikaria. The evidence for a possible autonomous bishopric in Ikaria, as revealed by the new text, suggests a noteworthy spread of Christianity on the island, as well as its demographic growth in the sixth century. We examine the competition between different religious groups, namely Christians, pagans and Jews, the issue of inter-regionality and the interrelation among various Christian cult centers across the eastern Aegean, as well as the mechanisms of the Christianization of the local population by the official Church.

Assistant Professor –
Open University of Cyprus,
g.deligiannakis@ouc.ac.cy